

Lucyna Agnieszka Jankowiak

Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku

Studia Językoznawcze 10, 97-109

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LUCYNA AGNIESZKA JANKOWIAK

Poznań

**POLSKIE SŁOWNICTWO MEDYCZNE
W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU
ORAZ NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU**

Słowa kluczowe: język polski, terminologia, polska terminologia medyczna

W niniejszym artykule chciałabym zwrócić uwagę na niezbadany dotąd przez językoznawców problem kształtowania się polskiej terminologii medycznej w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku. Temat ten – ważny z punktu widzenia historii polskiej leksyki medycznej – będzie przedmiotem mojej oddzielnej pracy, tu jedynie chcę zasygnalizować problem.

Wiek XIX to okres znacznego przyrostu leksyki, zwłaszcza słownictwa specjalistycznego¹. Wiązało się to z jednej strony z ogromnym rozwojem nauk i w związku z tym z koniecznością nazywania nowych desygnatów, z drugiej jednak strony – jak w przypadku terminologii medycznej² – z porządkowaniem i ujednolicaniem już istniejącej polskiej terminologii. Proces ten w odniesieniu

¹ Zob. np.: D. Buttler, *Zmiany słownikowe w polszczyźnie przełomu w. XIX i XX*, cz. 1, „Poradnik Językowy” 1972, nr 4, s. 196; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1985, t. 3, s. 629; B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995, s. 214.

² Artykuły dotyczące źródeł do badania polskiej leksyki medycznej tego okresu to np.: J. Maśłowski, *Polskie słownictwo lekarskie*, Wrocław 1977; B. Neumann, *Rys dziejów mianownictwa lekarskiego i jego kryzys współczesny*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1968, nr 2, s. 193–205; J. Ross, *Z dziejów polskiego słownictwa lekarskiego*, „Język Polski” 1965, nr 4, s. 226–234; R. Wierzbicki, *Historia słownictwa lekarskiego polskiego*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1924, s. 52–70, 163–175, 308–325.

do terminologii medycznej zapoczątkowali w XIX wieku lekarze. Fryderyk Skobel i Józef Majer, lekarze i wykładowcy Uniwersytetu Jagiellońskiego, przewidyując, że z czasem wykłady na medycynie będą odbywały się po polsku³, a nie – jak dotychczas – po łacinie, rozpoczęli badania nad dawnym polskim słownictwem medycznym. Owocem lektur lekarskich i przyrodniczych dzieł od XVI stulecia (np. zielników Marcina Siennika, Marcina z Urzędowa), czasopism lekarskich, a nawet słowników (np. Jana Mączyńskiego 1564, Grzegorza Knapskiego 1621, Michała Abrahama Trotza 1764, Samuela Bogumiła Lindego 1807–1814) były najpierw artykuły⁴, a potem *Słownik anatomiczno-fizjologiczny* z 1838 roku⁵. Jest on jedynym w historii polskiej leksykografii słownikiem przekładowo-historyczno-poprawnościowym. Składa się z haseł łacińskich, do których autorzy (dopisując lokalizacje) dołączyli polskie odpowiedniki (z dzieł różnych okresów) wraz ze swymi komentarzami co do ich poprawności oraz przydatności w XIX-wiecznej polskiej terminologii lekarskiej. Jest to również słownik przekładowy, ponieważ dołączono do niego indeks haseł polskich (około 3500) z odsyłaczami do haseł łacińskich. Oprócz nazw zebranych z dzieł różnych okresów Majer i Skobel dodali także ponad 100 nazw utworzonych przez siebie. Niektóre z nich zachowały się do dziś, np. *lecznictwo*, *moczowody*, *położnictwo*, *przysadka mózgowa*, *tętnica*, *zespoleenie*. Trzeba podkreślić, że Skobel i Majer wykazali się dużą znajomością polszczyzny, zasad tworzenia nowych wyrazów, byli rozważni w krytykowaniu wyrazów obcych czy w stosunku do złożeń.

³ Zob. A. Wrzosek, *Józefa Majera życie i zasługi naukowe*, Wrocław 1957, s. 104. Ustawa o łacinie jako języku wykładów medycznych obowiązywała od 1833 r.

⁴ J. Majer, F. Skobel, *Uwagi nad niektórymi wyrazami lekarskimi*, „Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności” 1835, nr 3, s. 436–471; J. Majer, *Uwagi w przedmiocie zasad słownictwa lekarskiego w ogólności, w szczególności zaś w przedmiocie zasad tworzenia i oceniania wyrazów lekarskich polskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Poczety drugi” 1849, s. 54–124. Publikacje te wywołały polemikę z J. Trojańskim: zob. idem, *Spostrzeżenia nad niektórymi polsko-lekarskimi wyrazami*, „Kwartalnik Naukowy” 1836, t. 3, s. 138–175. Odpowiedź: J. Majer, F. Skobel, *Objaśnienia spostrzeżeń nad wyrazami lekarskimi*, Kraków 1836.

⁵ J. Majer, F. Skobel, *Słownik anatomiczno-fizjologiczny*, „Rocznik Wydziału Lekarskiego w Uniwersytecie Jagiellońskim”, t. 1, Oddział 2. Rozbiory i spostrzeżenia lekarskie, Kraków 1839, s. 1–320. O roli tego słownika zob. np.: A. Wrzosek, *op.cit.*, s. 109–113; F. Wysocka, *Rola historii medycyny w leksykografii*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN”. Oddział w Krakowie, 1980 [wyd. 1982], nr 24/1, s. 26–27; eadem, *Wkład Józefa Majera do polskiej leksykografii i leksykologii*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 7, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań 2001, s. 180–182.

Wymieniony słownik, chociaż zawierał słownictwo tylko z dwóch działów medycyny, został uznany przez historyków medycyny⁶ i językoznawców (np. Felicję Wysocką)⁷ za dzieło przełomowe, oddzielające w dziejach słownictwa medycznego dwa okresy: pierwszy – od czasów najdawniejszych do 1838 roku i drugi – od roku 1838 do dziś jako okres funkcjonowania terminologii we współczesnym rozumieniu.

Mimo kontynuowania prac nad słownikowym zestawieniem dawnych nazw polskich z innych działów medycyny, Majerowi i Skoblowi nie udało się tego dokonać. W 1842 roku opublikowali w Krakowie jeszcze tylko *Niemiecko-polski słownik wyrazów lekarskich*, a w 1868 roku Skobel i Aleksander Kremer wydali – także w Krakowie – *Słownik łacińsko-polski wyrazów lekarskich*. Powyższe prace zachęciły innych naukowców do gromadzenia słownictwa medycznego z różnych działów medycyny. W ten sposób powstał np. *Słowniczek wyrazów psychiatrycznych* Stanisława Janikowskiego (Kraków 1880).

Wymienione słowniki związane były z ośrodkiem krakowskim, gdzie po kilkuletnim okresie germanizacyjnym (1853–1860) przywrócono język polski jako język wykładowy. Już około 1880 roku Krakowska Komisja Terminologiczna rozpoczęła przygotowania do wydania ogólnego słownika lekarskiego. W porozumieniu ze środowiskiem warszawskim (Towarzystwo Lekarskie Warszawskie) i poznańskim (Wydział Lekarski Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu) powstał – wydany w 1881 roku – *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*, o którym dokładniej poniżej.

Również ośrodek warszawski działał na polu porządkowania i upowszechniania polskiej terminologii. Po zamknięciu Uniwersytetu Warszawskiego po powstaniu listopadowym rozwojem piśmiennictwa lekarskiego zajmowało się działające od 1820 roku Towarzystwo Lekarskie Warszawskie, które wydawało na przykład od 1837 roku „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”. Kiedy w 1857 roku powstała w Warszawie Akademia Medyko-Chirurgiczna, powołano przy niej komitet terminologiczny, który zajął się opracowywa-

⁶ Np.: F. Giedroyć, *Jak się rozwijało mianownictwo lekarskie polskie*, „Gazeta Lekarska” 1919, nr 19, s. 220–224; nr 20, s. 237–242; nr 21, s. 254–259; R. Wierzbicki, *op.cit.*, s. 309–310.

⁷ Np.: F. Wysocka, *Kształtowanie się polskiej terminologii anatomicznej do początków XIX w.*, „Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny” 1995, nr 2, s. 71–82; eadem, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. 1 *Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane*, Wrocław 1980; t. 2 *Anatomia. Jednowyrazowe nazwy motywowane*, Wrocław 1994; t. 3 *Anatomia. Nazwy dwuwyrzowe*, Kraków 2007; eadem, *Uwagi o polskiej terminologii anatomicznej do początków XIX wieku*, „Język Polski” 1979, nr 2, s. 108–119.

niem zasad tworzenia słownictwa różnych działów nauki. Od 1859 roku podobna komisja działała przy Towarzystwie Lekarskim Warszawskim, współpracując z profesorami Akademii. Działali oni niezależnie od środowiska krakowskiego. Stworzyli słownik, którego rękopis zaginął w tragicznych okolicznościach – po aresztowaniu i straceniu przez Rosjan studenta, który ów rękopis przepisywał. Jednak uporządkowaną polską terminologię upowszechniano na wykładach i w czasopismach lekarskich.

Kolejnym owocem współpracy ośrodków warszawskiego i krakowskiego był *Słownik lekarski polski*, wydany w Krakowie w 1905 roku. Stanowił on unowocześnioną i uzupełnioną wersję słownika z roku 1881. Wykorzystywał osiągnięcia obu środowisk w badaniach nad polską terminologią medyczną, o czym dalej.

Później nie powstało już dzieło takiej rangi. W okresie międzywojennym Franciszek Giedroyc opublikował dwa historyczne słowniki: *Słownik lekarski polski do działu chorób skórnych i wenerycznych* (Warszawa 1921) oraz dwutomowy *Polski słownik lekarski* (Warszawa 1931–1933), gromadzący materiał do 1900 roku⁸. Ze współczesnych im słowników można wymienić również *Polski słownik lekarski radiologiczny i światłolecznicy* z 1933 roku, opracowany pod redakcją Zygmunta Grudzińskiego i Zygmunta Stankiewicza. Okres międzywojenny nie miał już jednak takiego znaczenia w rozwoju polskiej terminologii lekarskiej jak druga połowa XIX wieku.

Oczywiście potrzebę opracowania nowego słownika dostrzegano już po pierwszej wojnie światowej, chociażby z racji rozwoju medycyny i pojawienia się nowego słownictwa medycznego. W okresie międzywojennym materiały do nowego leksykonu zaczął zbierać jeden z twórców słownika z 1905 roku – Stanisław Ciechanowski. Jego prac nie przerwała nawet okupacja. Niezależnie od niego w czasie drugiej wojny światowej materiał zbierał Stanisław Konopka. Uwięziony w Gross-Rosen zdołał zgromadzić 15 tysięcy haseł z terminami medycznymi. Po wojnie dyskutowano nad obiema propozycjami. W 1948 roku powstał zespół redakcyjny słownika medycznego przy Wydziale Nauk Medycznych PAN. W jego skład weszli: Adam Wrzosek, Witold Ziembicki i Stanisław Konopka (jako redaktor naczelny). Ostatecznie, przez całe lata, nad hasłami pracował jedynie Konopka. Do swojej rezygnacji w 1965 roku zdołał przygotować około 90 tysięcy kart słownikowych. Słownika jednak nie wydano. Nowym redaktorem

⁸ Reprint wydany w Warszawie w 1979 r.

naczelnym w 1969 roku został Ksawery Rowiński. Przedstawiono nową koncepcję dzieła, w której między innymi zrezygnowano z terminów historycznych, ustalono bardzo szeroki zakres tematyczny: od botaniki i biologii do statystyki medycznej i organizacji ochrony zdrowia.

Ostatecznie w roku 1981 wydano *Polski słownik medyczny* z 56 tysiącami haseł z 48 działów. Był to słownik o układzie alfabetycznym, niezależnie od tego, w jakim języku podano hasło (pol., łac., ang.). Jego poprawiona, uzupełniona (65 tys. haseł) i uwspółcześniona wersja ukazała się w 1996 roku pt. *Wielki słownik medyczny*⁹.

*

Na tle wszystkich dokonań słownikowych sprzed XIX wieku oraz z XX wieku wyróżniają się słowniki z lat 1881 i 1905. Są efektem znacznej aktywności polskiego środowiska medycznego na rzecz porządkowania i tworzenia polskiego mianownictwa lekarskiego. Są świadectwem świadomego i przemyślanego kształtowania polskiej terminologii medycznej. Ich wydanie poprzedzały dyskusje nad polskim słownictwem medycznym w czasopiśmiennictwie lekarskim, zarówno pod zaborami (np. w zaborze austriackim „Przegląd Lekarski” wyd. od 1862; w zaborze rosyjskim: „Krytyka Lekarska” wyd. od 1897 i „Nowiny Lekarskie”), jak i na emigracji (np. „Rocznik Towarzystwa Paryzkiego Lekarzy Polskich”).

Omawiany okres zasługuje z pewnością na uwagę językoznawców ze względu na prace nad obecnością polszczyzny w medycynie w czasach zaborów, nie-sprzyjających naszemu językowi. Polska terminologia medyczna miała wówczas konkurencję ze strony łaciny, obowiązującej w nauczaniu medycyny wyższej, czyli na wykładach przygotowujących przyszłych doktorów medycyny¹⁰, oraz języków zaborców: niemieckiego i rosyjskiego, w latach ucisku wypierających polszczyznę.

Mimo że w podzielonej na zabory Polsce potrafiło się zmobilizować do prac i konsultacji nad polską terminologią medyczną, nie można zapominać, iż dwa najsilniejsze ośrodki, krakowski i warszawski, reprezentowały odmienne wizje polskiej terminologii lekarskiej. Kraków, za Majerem i Skoblem, skłaniał

⁹ Zob. M.J. Mossakowski, *Przedmowa*, w: *Wielki słownik medyczny*, Warszawa 1996.

¹⁰ Zob. K. Lejman, *Zarys dziejów Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego w okresie reformy Kollątaja do lat sześćdziesiątych XIX wieku*, w: *Sześćsetlecie medycyny krakowskiej*, t. 2 *Historia katedr*, Kraków 1964, s. 57–95.

się ku wskrzeszaniu nazw starych, obecnych w dawnym piśmiennictwie oraz znanych z języka ludu. Natomiast Warszawa dążyła do polszczenia obcych terminów.

Wydany w Krakowie *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* z 1881 roku, opracowany przez Stanisława Janikowskiego, Józefa Oettingera i Aleksandra Kremera, składa się z dwóch części. W pierwszej zgromadzono około 20 tysięcy haseł łacińskich, niemieckich, francuskich i angielskich, ułożonych w jedną listę w układzie alfabetycznym, do których dodano odpowiedniki polskie. Część druga składa się z 9 tysięcy wyrazów polskich ułożonych alfabetycznie, obecnych w części pierwszej (ale z pominięciem nazw kilkuwyrazowych), do których dołączono głównie hasła łacińskie i niemieckie.

Nazwy polskie w części pierwszej opatrzone są różnymi kwalifikatorami:

- a) odwołującymi się do działów medycyny, np.: *chir.*, np.: *Ausspritzen* 3) *chir.* przestrzykiwać (np. ranę); *Auslösen* 2) *chir.* wyłuszczać (np. ze stawu); *okul.*, np.: *Astigmatismus okul.* niezborność (nieregularna krzywizna rogówki lub soczewki); *pat. // patol.* – *Agensis* 1) *pat.* niezdolność płciowa; *Anlage* 2) *patol.* usposobienie, skłonność (do choroby); *psych.*, np.: *Alienatio psych.* obłąkanie, zboczenie umysłu; *Apperceptio psych.* przyswajanie wyobraźni;
- b) kwalifikatorami chronologicznymi: * (znaczy: nowy wyraz), np.: *Anencephalus* płód bezmózgi, *bezmózgowiec; *Atocia mechanica* niemożność rodzenia mechaniczna, *nierodność; *Auto-inoculabilis* *samoszczepny; † (znaczy: wyraz przestarzały lub wyszły z użycia), np.: *Animal* zwierzę, † żywocina; *Aufstossen* odbijanie, † odchepywanie; *Automaton* † samorusznia; *Azotum* azot, † saletroród;
- c) stylistycznymi: *lud.* – ludowe, *posp.* – pospolicie, np.: *Anthrax haemorrhoidalis wet.* węglik odbytnicy v. zadnik; *lud.* czarna krew; *Amaurosis*: jasna ślepotą, ślepotą; *lud.* olśna, czarna katarakta;
- d) geograficznym: *warsz.*, np.: *Allylalcohol* alkohol alilowy v. wodnik alilowy; *warsz.* wodan alilowy; *Aluminate* glinian, *warsz.* glinkan¹¹;
- e) innymi: np. nawias kwadratowy, np.: *Anfersen gimn.* [piętowanie]; *Assainissement* zdrowienie, poprawa sanitarna, [asanizacja]; nawias okrągły, np.: *Antimonweiss tchn.*¹² biel antymonowa (tlenek antymonowy).

¹¹ Kwalifikator ten najczęściej towarzyszy terminologii chemicznej.

¹² Tchn. – technologia.

Wśród haseł znalazły się, oprócz nazw dotyczących różnych działów medycyny, także nazwy botaniczne (np. *jodła, klon, ostostreczynia*), zoologiczne (np. *plamiec agreściak, pluskwa, roztocz*), weterynaryjne (np. *oźrebić się, oprawianie, zapalenie piętek u psów*). Zaskakuje obecność określeń związanych z budownictwem (np. *rura spadowa, wciąganie powietrza (w przewietrzaniu sztucznym)*), gimnastyką (np. *odskoczyć kozielkiem, zeskok żabi, zeskoczyć w kuczki*), rzeźnictwem (np. *połędwica*) czy z nazwami technicznymi (np. *odczyszczenie kwasami, odpędzać, np. ołów od srebra, zwietrzanie rud*).

Słownik lekarski polski, wydany w Krakowie w 1905 roku (identyczne drugie wydanie z 1913 roku), został opracowany przez Tadeusza Browicza, Stanisława Ciechanowskiego, Stanisława Domańskiego i Leona Kryńskiego. Jak wspomniałam, stanowi on poprawioną i rozszerzoną wersję słownika z 1881 roku. Ma także dwuczęściową budowę. Część pierwsza obejmuje 36 tysięcy haseł obcojęzycznych z polskim odpowiednikami, a część druga – 12 tysięcy haseł polskich z odpowiednikami obcymi (część ta nie pomija, jak w słowniku z 1881 r., nazw złożonych). W związku z rozwojem medycyny i pojawieniem się nowych terminów obcych został uzupełniony o te nowe hasła. A w związku z pojawieniem się nowych polskich prac medycznych, na przykład Krysińskiego, włączono ich materiał do słownika. Natomiast materiał ze słownika z 1881 roku, który tu się znalazł, został opracowany na nowo. Odrzucono z niego część terminów technicznych, gimnastycznych, rzeźniczych.

Podobnie jak w słowniku z 1881 roku, terminy opatrzone są kwalifikatorami:

- a) odwołującymi się do różnych działów medycyny, jak: *anat.*, np.: *Acrochordon* 1) *anat.* brodawka nitkowata; *Ambos anat.* kowadełko; *terat.* – teratologia, np.: *Agensis* 2) *terat.* brak jednego lub kilku narządów w płodzie; *Agénosomes terat.* potwory z rozszczepieniem ściany brzusznej i wystąpieniem trzew; *wet.*, np.: *Acanthosis dermat.* zrogowacenie ciemne; *Acariasis wet.* trądzik pasorzytny;
- b) kwalifikatorami chronologicznymi: † (znaczy: wyraz lub znaczenie przestarzałe), np.: *Alumen* alun, † hałun; *Angina* zapalenie gardła, † ślinogorz;
- c) stylistycznymi: *lud.* – ludowe, np.: *Abscessus* † bolak (*lud.* wrzód); *posp.* – pospolicie, np.: *Alvus obstipa* stolec zatrzymany, zaparty; *posp.* zatwardzony, zapieczony;

d) innymi: (), [] (znaczy: wyraz rzadziej używany lub mniej właściwy), np.: *Anus* odbył (otwór stolcowy); *Absolutus alcohol* alkohol (wyskok) bezwodny; *Achillis tendo* (= *tendo calcaneus*) ścięgno piętowe (Achillea).

Materiał zawarty w słownikach z lat 1881 i 1905 umożliwia pokazanie stanu polskiej leksyki medycznej w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku, a także pokazanie zmian (między rokiem 1881 a 1905), jakie następowały już w momencie porządkowania, uzupełniania i ujednolicenia polskiej terminologii medycznej.

Na potrzeby niniejszego artykułu wyekscerpowałam z obu słowników z części pierwszej, czyli z części zawierającej hasła obce z polskimi odpowiednikami, nazwy chorób spod litery *A*. Wybór materiału polskiego z części zawierającej najpierw hasła obce podyktowany był faktem, że słownik z 1881 roku w części polskiej – jak wspomniałam – nie notuje wszystkich nazw polskich (pomija złożone). Natomiast o wyborze nazw chorób zadecydowała łatwość wydobywania ich z tak różnorodnego materiału obu słowników¹³.

W słowniku z 1881 roku pod literą *A* (około 1780 haseł) znalazło się 341 haseł obcych (19,1%) z polskimi odpowiednikami (nierzadko więcej niż jeden odpowiednik lub hasło ma dwa znaczenia). Natomiast w słowniku z 1905 roku z haseł na literę *A* (około 2770) były 892 (32,1%) obce nazwy chorób z polskimi synonimami. Różnica w materiale wynosi 551 haseł (obcych).

Zebrany materiał można podzielić na kilka grup:

- 1) **hasła nieobecne w słowniku z roku 1881, a obecne w słowniku z 1905**, np.: *Aaspocken* ospa zgorzelinowa; *Abaliené membre* członek nieczynny wskutek porażenia; *Abasia* niemożność chodzenia; *Abcéder* ropieć, zropieć; *Acamp-sia* sztywność, stężenie stawu; *Acantholysis dermat.* zanik warstwy kolczastej skóry; *Astrapaphobia* obawa burzy;
- 2) **hasła obecne w słowniku z roku 1881, a nieobecne w słowniku z 1905**, np.: *Abbrechen* odłamanie; *Abreissen* urywanie, urwanie;
- 3) **hasła obecne w słowniku z roku 1881 i w słowniku z 1905**, np.: *Ablösung der Netzhaut* oderwanie siatkówki; *Albinismus* bielactwo; *Albugo 2) patol.* bielmo; *Amblyopia* niedowidzenie; *Arbeitsneurose* nerwica robocza; *Asthma* dychawica;

¹³ Trzeba dodać, że nazwy polskie mogą się w słownikach powtarzać wielokrotnie pod różnymi hasłami obcojęzycznymi, np. polskie „bielmo”: *Albugo*, *Leucoma*.

- a) wyraz uznany za przestarzały w słowniku z 1881, nadal z tym samym kwalifikatorem w słowniku z 1905, np.: *Angina* zapalenie gardła, † ślinogorz;
- 4) **hasła obce obecne w obu słownikach, ale inaczej zredagowana część polska hasła**, np.: *Aplasia* 1881: *nierozwit, 1905: brak wrodzony; *Asphyxia* 1881: śmierć pozorną, martwota, zamartwica; 1905: 1) zamartwica, brak oddychania, 2) uduszenie (w ogólności);
- a) inny podział na znaczenia, np.: *Abatement* 1881: 1) znużenie; 2) psych. przygnębienie; 1905: znużenie, psych. przygnębienie; *Anaemia* 1881: niedokrewność; 1905: 1) (ogólna): niedokrwistość, 2) (miejskowe): niedokrwienie, *anaemia progressiva perniciosa* niedokrwistość postępująca złośliwa, *anaemia splenica* białaczka rzekoma, *anaemia tropica* białaczka podzwrotnikowa;
- b) w słowniku z 1905 dodano nazwy¹⁴, np.: *Abzehrung* 1881: schnienie, niszczenie; 1905: schnienie, niszczenie, suchoty; *Adynamia* 1881: bezsilność; 1905: bezsilność, niedomoga; *Ankylosis* 1881: zrost kości w stawie, stężenie stawu; 1905: zrost kości w stawie, zeszywnienie, stężenie stawu zupełne; *Apoplecticus* 1881: apoplektyczny; 1905: udarowy, apoplektyczny; *Asthenia* 1881: niedomoga, bezsilność; 1905: bezsilność, astenia, niedomoga; *Asthenicus* 1881: niedomożny, bezsilny; 1905: bezsilny, asteniczny, niedomożny; *Astigmatismus* 1881: okul. niezborność (nieregularna krzywizna rogówki lub soczewki); 1905: okul. niezborność (nieregularna krzywizna rogówki lub soczewki), astygmatyzm; *Aufregung* 1881: rozdrażnienie; 1905: rozdrażnienie, pobudzenie;
- c) w słowniku z 1905 dodano znaczenia, np.: *Analgesia* 1881: bezbolesność; 1905: 1) analgezyja, zniesienie czucia bólu, 2) bezbolesność; *Absterben* 1881: obumarcie, obumieranie; 1905: 1) obumarcie, 2) ścierpienie;
- d) w słowniku z 1905 opuszczono nazwę, np.: *Affectio* 1881: zajęcie (chorobowe), dotknięcie, cierpienie; 1905: zajęcie (chorobowe), cierpienie; *Agacement des dents* 1881: oskoma, oskominy; 1905: oskoma; *Albuminuria*: 1881: mocz białczysty, białkomocz; 1905: białkomocz; *Anuria* 1881: bezmocz, wstrzymane wydzielanie moczu; 1905: bezmocz; *Aura*

¹⁴ Nie jest to rzadkie zjawisko, co zastanawia, bo słownikowi z 1905 r. zarzucano ograniczanie liczby polskich synonimów.

- epileptica* 1881: wietrzyk v. powiew padaczkowy, mrowie padaczkowe (zapowiedź napadu epileptycznego); 1905: powiew padaczkowy (zapowiedź napadu); *Auswurf* 1881: plwociny, charkociny; 1905: plwociny;
- e) w słowniku z 1905 opuszczono nazwę, która w słowniku z 1881 była oznaczona jako przestarzała, np.: *Adustus corporis locus* 1881: oparzelina, † opar; 1905: oparzelina;
- f) w słowniku z 1905 opuszczono nazwę, która w słowniku z 1881 była oznaczona jako nowa, np.: *Abzehrendes Fieber* 1881: gorączka trawiąca, *suchotna; 1905: gorączka trawiąca; *Asteatoris cutis* 1881: niedostatek tłuszczu skórno, *niedotłuszcz skóry; 1905: niedostatek tłuszczu skórno; *Atocia mechanica* 1881: niemożność rodzenia mechaniczna, *nierodność; 1905: niemożność rodzenia mechaniczna;
- α. w słowniku z 1905 opuszczono nazwę, która w słowniku z 1881 była oznaczona jako nowa; w słowniku z 1905 na to miejsce wprowadzono inną nazwę, np.: *Agraphia* 1881: agrafija, *beziśmienność, 1905: agrafia, niemożność pisania;
- g) w słowniku z 1905 opuszczono kwalifikator, np.: *Aegritudo* 1881 przy zn. 3) *og.* cierpienie umysłowe, w 1905 brak kwalifikatora;
- h) różnice w budowie nazwy:
- α. np. przy identycznym rdzeniu: *Abschwellen* 1881: skłęsnąć; 1905: kłęsnąć; *Agacement der nerfs* 1881: rozdrażnienie nerwów; 1905: przedrażnienie nerwów; *Ageustia* 1881: bezsmak; 1905: brak smaku; *Ankyloglossum* 1881: przyrost języka, 1905: przyrośnięcie języka; *Arthrogryposis* 1881: skurczenie stawów nerwowe; 1905: przykurczenie stawów nerwowe; *Asystolie* 1881: niedoskurcz, niedostateczne kurczenie się (serca); 1905: niedokurczenie, niedostateczne kurczenie się (serca);
- β. zupełnie inne nazwy: *Abschilferung* 1881: złupieżenie; 1905: łuszczenie się; *Acclimatisationskrankheiten* 1881: choroby z przyswojenia powstałe; 1905: choroby aklimatyzacyjne; *Adenosarcoma* 1881: gruczoło-mięsak; 1905: gruczolamięsak; *Aglobulie* 1881: niedostatek krążków czerwonych we krwi; 1905: niedostatek krwinek czerwonych; *Angiosarcoma* 1881: naczyńmięsak; 1905: mięsak naczyńisty; *Angor* 1881: udręczenie; 1905: trwoga, niepokój; *Atrichia* 1881: niedostatek włosów (wrodzony); 1905: brak włosów wrodzony;
- γ. w nazwie wielowyrazowej wymiana jednego z członów, np.: *Ammoniaemia* 1881: zakażenie amonowe, skaza amonowa; 1905: zatrucie amonowe, skaza amonowa; *Amnesia v. amnestia* 1881: utrata pamięci, bezpamięć; 1905: brak pamięci, utrata pamięci; *Angiectasis*: 1881: rozszerzenie naczyń, rozstrzeń naczyń;

1905: rozszerzenie, rozdęcie naczyń; *Anorexia* 1881: brak apetytu; 1905: brak łaknienia;

- i) różnice fonetyczne, np.: *Aidoiomania* 1881: obłąd miłosny; 1905: obłąd miłosny; *Amoenomania* 1881: obłąd wesoły; 1905: obłąd wesoły.

Nierzadko w danym haśle występuje jednocześnie kilka z wyżej wymienionych różnic, np.: *Agraphia* 1881: agrafija, *beziściemność; 1905: agrafia, niemożność pisania, *agraphia amnestica* pamięciowa niemożność pisania, *agraphia atactica* mechaniczna niemożność pisania, agrafia mechaniczna (z przyczyn ośrodkowych), *agraphia literalis* niemożność pisania głosek, agrafia głoskowa, *agraphia verbalis* niemożność pisania wyrazów, agrafia wyrazowa; *Alcoholismus* 1881: zakażenie wyskokowe, otrucie wyskokowe; 1905: zatrucie wyskokowe; *Aphagia* 1881: niemożność połykania; 1905: afagia, niemożność jedzenia; *Apoplectischer Herd* 1881: gniazdo apoplektyczne; 1905: ognisko udarowe v. apoplektyczne; *Arthropace* 1881: zapalenie stawu zjadliwe v. złośliwe; 1905: zapalenie stawu gruźlicze.

* * *

Powyższa – zaledwie niewielka – próbka pokazuje, jak ciekawego materiału dostarczają polskie słowniki medyczne z lat 1881 i 1905. Z obserwacji tego wycinka wynika, że polska terminologia medyczna w drugiej połowie XIX wieku niewątpliwie stanowi system. Jednak system ten nie jest jeszcze zamknięty. Słownik z 1905 roku dowodzi, że zmienia się on jeszcze, przekształca i wzbogaca, co wynika z dwóch powodów: rozwoju samej nauki (w tym sensie każda terminologia zawsze będzie systemem otwartym) oraz dalszych prac nad terminologią. Prace te związane były między innymi z wyborem – zdaniem autorów słownika – właściwszych nazw, poszerzaniem liczby określeń synonimicznych (por. punkt 4b), wymianą synonimów (por. punkt 4fa.), rozbudowywaniem znaczeń (por. punkt 4c), eliminacją niektórych określeń (por. punkt 4d, 4e) czy „udoskonaleniem” budowy nazw zarówno jednowyrazowych, jak i wielowyrazowych (por. punkt 4h).

Charakteryzując polską terminologię medyczną drugiej połowy XIX oraz przełomu XIX i XX wieku, trzeba wskazać na jej bogactwo. Wynika ono zarówno z liczby określeń chorób, jak i wielości synonimów (nieraz tworzą się szeregi synonimiczne) oraz wspomnianej już polisemii, która częściowo może być konsekwencją polisemii w obcych terminologiach medycznych (łacińskiej, francuskiej, niemieckiej, angielskiej). Jak widać, omawiany system, mimo plano-

wych prac, nie ustrzegł się tych niekorzystnych z punktu widzenia terminologii zjawisk – mimo iż autorzy słowników postulowali ograniczenie czy wręcz eliminację synonimii i polisemii. O ile we wcześniejszych okresach w dziejach polskiej terminologii medycznej synonimia wynikała z faktu, że niemal każdy autor dzieła z tej dziedziny proponował nowe nazwy (albo przynajmniej ich część), to tu należy ją chyba interpretować jako brak porozumienia między ośrodkami naukowymi tworzącymi słowniki. Może to zresztą wynikać ze zbyt silnej tradycji w regionach je reprezentujących, dotyczącej używania danej nazwy. Pozostaje więc do zbadania problem siły wpływów szkoły krakowskiej i warszawskiej, co oznacza też opracowanie kwestii wpływów rodzimych i obcych w tej terminologii.

Poza tym dla pełnej charakterystyki tej terminologii konieczne jest określenie jej stopnia nacechowania. Już (nieliczne) kwalifikatory stylistyczne w omawianych słownikach wskazują, że mamy do czynienia zarówno z materiałem nienacechowanym, jak i nacechowanym emocjonalnie. Do tego dochodzą jeszcze różnice chronologiczne (por. punkt 3a, 4e, 4f), na przykład część nazw synonimicznych stanowi ówczesne archaizmy. Ciekawym zagadnieniem jest problem żywotności nazw nowych w słowniku z roku 1881, a niewprowadzonych do leksykonu z roku 1905 (por. punkt 2) oraz leksemów uznanych w pierwszym słowniku za przestarzałe i nadal występujących (czasem bez tego kwalifikatora) w wydawnictwie z 1905 roku (por. punkt 3a).

Wszystkie te problemy pozostaną tematami moich dalszych prac, które zamierzam poświęcić tym ciekawym i bogatym zbiorom leksyki medycznej z omawianego okresu kształtowania się polskiej terminologii lekarskiej.

**CONDITION OF THE POLISH MEDICAL VOCABULARY
IN THE SECOND HALF OF 19th CENTURY
AND IN THE TURN OF THE 19th AND 20th CENTURY**

Summary

Keywords: polish language, terminology, polish medical terminology

The paper pays attention to the presently omitted period of Polish medical terminology. Examination of a sample of 2 medical vocabulary dictionaries issued in those days (dated 1881 and 1905) indicated a few properties: 1) it poses a system, 2) it is characterized by a variety of single-and-multi word phrases, 3) it did not cope with the synonymy and the polysemy, 4) it is diverse in terms of chronology, genetics and stylistics.